

**В.Эргашев**  
юридик фанлар номзоди, доцент

### ҲУҚУҚ ТИЗИМИДА ХАЛҚАРО ХУСУСИЙ ҲУҚУҚНИНГ ЎРНИГА ДОИР АЙРИМ НАЗАРИЙ МАСАЛАЛАР

Ҳуқуқ тизимида халқаро хусусий ҳуқуқнинг ўрни тўғрисидаги масала ҳозирга қадар долзарб аҳамият касб этмоқда. Халқаро хусусий ҳуқуқ предмети таркибига кирувчи муносабатлар ҳамда уларни тартибга солишнинг ўзига хослиги ҳам мазкур масала хусусида турли ёндашувларни юзага келишига сабаб бўлмоқда. Шу билан бирга, ҳуқуқ тизимида халқаро хусусий ҳуқуқнинг ўрнини аниқлаш, ҳуқуқ соҳалари ўртасидаги нисбатни тўғри белгилашга, мазкур соҳадаги қонунчиликни янада такомиллаштиришга, ҳуқуқни қўллаш амалиётига аниқлик киритишга хизмат қилади.

Айни вақтга қадар, мамлакатимиз юридик фанида ҳуқуқ соҳаларини шакллантириш жараёнида анъанавий равишда предмет ва метод мезонлари қўлланилган, бироқ замонавий ҳуқуқ назариясида эса ҳуқуқнинг ички тузилишини аниқлаш ва тушунтиришга қаратилган янгича ёндашувлар ҳам пайдо бўлмоқда. Ҳуқуқнинг соҳавий таснифи доирасида комплекс ҳуқуқ соҳалари маълум. С.С.Алексеев ушбу ҳодисани таҳлил қилар экан, комплекс ҳуқуқ соҳаларига муайян соҳаларнинг турли хил институтларини бирлаштириш (савдо ҳуқуқи, прокурор назорати ҳуқуқи, денгиз ҳуқуқи) хос эканлигини таъкидлайди. Муаллифнинг қайд этишича, “ҳозирги вақтда янги “ижтимоийлик қатламлари”ни юридик жиҳатдан расмийлаштирувчи комплекс хусусиятга эга бўлган ўзига хос соҳалар (экология ҳуқуқи, ахборот ҳуқуқи, тадбиркорлик ҳуқуқи) шаклланмоқда ва шунингдек, уларнинг асосий соҳаларга айланиши жараёнлари кучайиб бормоқда”<sup>1</sup>.

Халқаро хусусий ҳуқуққа комплекс ҳуқуқ соҳаси (айрим тадқиқотчилар таъбири билан айтганда, Ўзбекистон Республикаси ҳуқуқининг ўзига хос соҳаси) нуқтаи назаридан ёндашиш бир қарашда мутлақо ўринли бўлиб туюлиши мумкин. Чунки халқаро хусусий ҳуқуқ кўп сонли муносабатларни ўз ичига олади, алоҳида ҳуқуқий тартибга солиш методларига эга ва ҳ.к. Аммо, бизнинг назаримизда, халқаро хусусий ҳуқуқ ўз ривожланиш жараёнининг ҳозирги босқичида ўзининг алоҳида хусусиятларига кўра, бутунлай бошқача мезонларга мувофиқ кўриб чиқилишини талаб этади. Халқаро хусусий ҳуқуқнинг алоҳида ўзига хос жиҳатлари ҳақида сўз юритганда, энг аввало, у билан тартибга солинадиган муносабатларнинг хусусияти назарда тутилади. Ушбу муносабатлар, бир томондан, Ўзбекистон Республикаси ҳуқуқининг ҳуқуқий таъсир кўрсатиш предмети бўлиши, баъзан Ўзбекистон ҳуқуқ тизими доирасидан ташқарига чиқиши мумкинлиги билан тавсифланади. Уларнинг бундай хусусияти одатда “чет эл элементи” белгиси ёрдамида таъкидланади. Бу хусусда А.А.Рубанов “муносабатнинг хорижий тавсифлари” тўғрисида фикр билдирса, Л.П.Ануфриева эса муносабатнинг турли давлатлар ҳуқуқий тизимлари билан алоқаси намоён бўлиши белгисини таъкидлайди. Дарвоқе, С.Н.Лебедев ҳам ушбу мезонни таклиф қилади: “Мазкур муносабат таркибида халқаро ёки чет эл элементининг мавжудлиги муносабатнинг юридик мазмунини

ўзгартирмасдан, ... унинг биттадан ортиқ ҳуқуқий тизим билан боғлиқлигини белгилайди...”<sup>2</sup>. Шунга ўхшаш мезон ҳақида И.С.Перетерский ҳам сўз юритган: “Фуқаролик-ҳуқуқий муносабат ... ҳуқуқий муносабат икки ёки бир нечта давлатлар ҳудуди билан боғлиқ бўлган ҳолда эътироф этилиши лозим”<sup>3</sup>. Бундай турдаги боғлиқлик, мазкур муносабатлар соф ички (миллий) муносабатлар билан бир қаторда алоҳида гуруҳдан ўрин олишини белгилайди. Шундай қилиб, хусусий ҳуқуқий нуқтаи назардан муносабатларнинг икки гуруҳини фарқлаш мумкин. Биринчи гуруҳ чет эл давлатининг ҳуқуқий тизими билан алоқадорлиги орқали тавсифланади. Ушбу муносабатлар гуруҳини ҳуқуқий тартибга солиш динамикаси нуқтаи назаридан кўриб чиққанда, шуни қайд этиш лозимки, мазкур муносабатлар хусусияти уларни тартибга солишнинг алоҳида механизмини ҳам назарда тутати. Ушбу механизм тартибга солишнинг ҳам коллизия, ҳам моддий-ҳуқуқий моделида ифодаланиши мумкин. Ҳуқуқий тартибга солишнинг махсус механизмларини фаоллаштириш зарурияти айнан, муайян муносабатнинг хорижий давлат ҳуқуқий тизими билан боғлиқлиги каби объектив сабаблари билан белгиланади.

Халқаро хусусий ҳуқуқ билан тартибга солинадиган муносабатларнинг иккинчи гуруҳи трансчегаравий хусусиятга эга. Ўзбекистон Республикаси ҳуқуқ тизими доирасидан ташқарига чиқиши уларнинг асосий хусусияти ҳисобланади. Бизнинг назаримизда, таҳлил қилинаётган муносабатлар алоҳида “халқаролик” хусусиятига эгаллиги туфайли, уларга соф ички ҳодисалар сифатида ёндашиш унчалик тўғри эмас. Мазкур хусусият шунда ифодаланадики, муносабат хорижий давлат ҳуқуқ тизими билан боғлиқ бўлади. Бундан ташқари, муносабат боғлиқ бўлган хорижий давлатнинг ҳуқуқий тизими ҳам Ўзбекистон Республикаси ҳуқуқий тизими билан ўзаро муносабати тўғрисидаги масалани ижобий ҳал этади. Масалан, чет эл давлати Ўзбекистон Республикаси ҳуқуқининг қўлланиши тўғрисидаги изоҳни тан олади. Муносабатларнинг иккинчи гуруҳи (фуқаролик, оила ёки меҳнат ҳуқуқи томонидан тартибга солинадиган муносабатлар ёки таъбир жоиз бўлса, “ички муносабатлар”) тегишли ҳуқуқ соҳаларининг “анъанавий” механизмлари билан тартибга солинади. Бошқача айтганда, муносабатлар моҳиятининг ўзи уларни тартибга солиш усулини белгилайди. “Ички” (миллий) муносабатларга қарама-қарши қўйиладиган “ташқи” (трансчегаравий) ижтимоий муносабатларнинг мавжудлиги трансчегаравий муносабатларни тартибга солиш механизмларига нисбатан ўзгача ёндашувни талаб этади.

Гап шундаки, ҳуқуқ соҳаси тушунчаси ҳуқуқ назариясида соф “ички” мақсадларда ишлаб чиқилган ва миллий ҳуқуқий тизимларнинг ўзаро алоқага киришиш имкониятини ҳисобга олмайди. Бундай турдаги ҳулосалар халқаро хусусий ҳуқуқни анъанавий ҳуқуқ тизими доирасидаги алоҳида ҳуқуқ соҳаси сифатида тан олмасликка қаратилган уринишларга нисбатан ҳам ўринли бўлса керак. Аслини олганда, агар халқаро хусусий ҳуқуқ фуқаролик ҳуқуқининг кичик

<sup>1</sup> Алексеев С.С. Право: азбука – теория – философия: Опыт комплексного исследования. – М., 1999. – С. 46.

<sup>2</sup> Лебедев С.Н. О природе международного частного права // Советский ежегодник международного частного права. – М., 1979 – С. 64.

<sup>3</sup> Перетерский И.С., Крылов С.Б. Международное частное право. – М., 1959. – С. 9.

соҳаси сифатида қаралса, унинг анча муҳим жиҳатлари ва хусусиятлари йўқолади. Авваламбор бу хусусий тусдаги муносабатлар уч базавий гуруҳнинг бирлигидир. Бундан ташқари, муаммога бундай нуқтаи назардан ёндашилган тақдирда, ҳуқуқий тартибга солишнинг турли таркибий элементлари ўртасидаги ўзаро боғлиқлик ҳам йўқолади. Халқаро хусусий ҳуқуқни турли соҳалар ўртасида “тақсимланиши” замонавий ҳуқуқ тизимларида тегишли муносабатларни тартибга солишга нисбатан ягона ёндашувни қўллаш каби объектив жараёни инкор этилишини англатади.

Юқорида айтилганларни ҳисобга олганда, халқаро хусусий ҳуқуқни халқаро оммавий ҳуқуқнинг таркибий қисми сифатида кўриб чиқиш алоҳида қизиқиш уйғотади. Халқаро ҳуқуқ назариясида ушбу нуқтаи назарни асослаш ва қўллаб-қувватлашга қаратилган бир қатор фикрлар билдирилиб, далиллар келтирилган. Алоҳида ҳуқуқий тизим сифатида қараладиган халқаро ҳуқуқ давлатлар ўртасидаги муносабатларни тартибга солувчи нормалар йиғиндисини ўзида ифода қилади. Шу маънода халқаро ҳуқуқ нормалари (кенг маънодаги) давлатлараро муносабатларни юридик жиҳатдан расмийлаштириш мақсадини кўзлайди. Агар давлатлараро муносабатлар ва халқаро хусусий ҳуқуқ билан тартибга солинадиган муносабатлар моҳиятига назар ташлайдиган бўлсак, улар бутунлай бошқача хусусиятларга эга эканлигини қайд этишимиз мумкин. Халқаро хусусий муносабатлар замирида муайян шахсларнинг хусусий мулккий ёки номулкий манфаати ётади. Халқаро ҳуқуқ билан тартибга солинадиган муносабатлар – бу давлатлараро муносабатлардир. Халқаро хусусий ҳуқуқ билан тартибга солинадиган муносабатлар асосан бир ҳуқуқий тизим доирасида амал қилади. Давлатлараро муносабатлар эса халқаро хусусият касб этади. Ниҳоят, илмий адабиётларда таҳлил қилинаётган соҳаларнинг ўзаро нисбати тўғрисидаги масалани кўриб чиқиш жараёнида манбалар тўғрисидаги масала ҳам кўтариллади. Маълумки, халқаро хусусий ҳуқуқ манбаси сифатида ички норматив-ҳуқуқий ҳужжат амал қилиши мумкин. Ушбу мезон халқаро ҳуқуққа нисбатан татбиқ этилиши мумкин эмас, чунки унда давлатлар эрки-иродасини мувофиқлаштириш методи норма яратиш методи ҳисобланади. Табиийки, таҳлил қилинаётган соҳаларнинг “ўзаро туташ нуқталари” ҳам мавжуд. Шундай “туташ нуқта” сифатида иккаласи учун бирдек муҳим аҳамият касб этувчи тамойилларни келтириш мумкин.

Бизнинг назаримизда, халқаро хусусий ҳуқуқ миллий ҳуқуқ тизими билан параллел равишда мавжуд бўлган алоҳида ҳуқуқий тизим ҳисобланмайди. Алоҳида ҳуқуқий тизим сифатида эътироф этиш учун етарли асослар мавжуд эмас. Алоҳида ҳуқуқий тизим шаклланиши учун бир нечта омиллар мавжуд бўлиши талаб этилади. Дастлаб, бундай ҳуқуқий тизимнинг мавжуд йирик норматив тузилмалар (тизимлар) доирасидаги ўрни тўғрисидаги масала юзага келади. Бугунги кунда дунёда миллий ҳуқуқий тизимлар ва алоҳида тизим – халқаро ҳуқуқ мавжуд. Шундай қилиб, халқаро хусусий ҳуқуқни мустақил ҳуқуқий тизим нуқтаи назаридан кўриб чиқиш ўз-ўзидан уни мавжуд тизимлар орасидаги ўрни тўғрисидаги масалани кун тартибига олиб чиқади. Маълумки, ҳар бир мамлакат халқаро хусусий ҳуқуқнинг аксарият қисми миллий манбалар (норматив-ҳуқуқий ҳужжатлар,

прецедентлар, ҳуқуқий одатлар) ҳисобидан шакллантирилади ва бу ҳолат ўз навбатида ушбу ҳуқуқий тизимда умумий манбалар (демак, расмий бирлик) мавжудлигини инкор этади. Бизнинг назаримизда, ҳуқуқий тизим нафақат ўз ҳуқуқ манбаларига, балки “махсус нормалар”га ҳам эга бўлиши лозим. Миллий ҳуқуқий тизимларда бундай вазифани одатда конституциявий нормалар бажаради. Халқаро ҳуқуқда кейинги нормаларнинг барчасини мазмун жиҳатидан бойитадиган императив нормалар – *jus cogens* мавжуд. Халқаро хусусий ҳуқуққа шу нуқтаи назардан қаралганда, барча давлатларнинг “умумий” халқаро хусусий ҳуқуқи учун бирлаштирувчи омилни қидириб топиш анча қийин кечади.

Шу туфайли халқаро хусусий ҳуқуқ аксарият юридик адабиётларда миллий ҳуқуқнинг кичик тизими сифатида қаралади<sup>1</sup>. Халқаро хусусий ҳуқуқ мақомини таҳлил қилиш жараёнида мазкур нуқтаи назар ҳозирги давр талабларига кўпроқ даражада жавоб беради. Бизнинг назаримизда, халқаро хусусий ҳуқуқ чиндан ҳам миллий ҳуқуқнинг муайян таркибий элементи ҳисобланади. Ушбу хулоса эса икки муҳим фаразга асосланади. Биринчидан, халқаро хусусий ҳуқуқ билан тартибга солинадиган муносабатлар бошқа давлатлар ҳуқуқий тизими билан боғлиқ эканлигига қарамай, бир ҳуқуқий тизимнинг таъсири остида бўлади. Халқаро хусусий ҳуқуқда ҳуқуқий тартибга солиш жараёнининг нормал кечиши шундай бир вариантни назарда тутадиги, бунда муносабатни тартибга солиш асосан бир ҳуқуқий тизим нормалари билан амалга оширилади. Шу билан бирга, бошқа ҳуқуқий тизим ўзи билан боғлиқ бўлган ушбу муносабатга нисбатан мутлақо “бефарқ” бўлиб қолиши ҳам мумкин эмас. Масалан, бундай ҳуқуқий тизим муносабатга нисбатан қўлланиладиган ҳуқуқ тўғрисида изоҳга йўл қўйиш орқали уни чет эл ҳуқуқи нормалари билан тартибга солиш имконияти назарда тутилиши мумкин. Халқаро хусусий ҳуқуқни миллий ҳуқуқ тизимига мансублигини асословчи далил сифатида унинг асосий параметрлари ички ҳуқуқ нормалари билан белгиланишини кўрсатиш мумкин. Шу маънода халқаро хусусий ҳуқуқ ўз қоидаларини айнан миллий ҳуқуқдан олади.

Халқаро хусусий ҳуқуқнинг миллий ҳуқуқ тизими доирасидаги ўрнини аниқлашга доир ҳаракатни уни “миллий ҳуқуқнинг кичик тизими” сифатида баҳолашни асосли эканлигини аниқлашдан бошлаш ўринлидир. Маълумки, ҳуқуқнинг соҳалар бўлган ҳолда таснифлаш юридик ўқув ва илмий адабиётларда кенг қўлланилади. Лекин, шу билан бирга замонавий ҳуқуқ назариясида мазкур тасниф бирдан-бир ягона тасниф эмаслигини таъкидлаш лозим. Бугунги кунда ҳуқуқ тизимида ҳуқуқ соҳасидан йирикроқ таркибий элементларни фарқлаш мумкинлиги умумэътироф этилган. Бунга оммавий ва хусусий ҳуқуқни, шунингдек моддий ва процессуал ҳуқуқни ажратилишини кўрсатиш мумкин<sup>2</sup>.

Агар халқаро хусусий ҳуқуқ табиатига назар ташласак, бир қарашда унга миллий ҳуқуқ тизимининг

<sup>1</sup> Ануфриева Л.П. Соотношение международного публичного и международного частного права: правовые категории. – М., 2002. – С. 128.; Кудашкин В.В. Международное частное право в системе социально-экономических отношений общества // Государство и право. – 2004. – №7. – С. 64.

<sup>2</sup> Жавлиев Н.Б. Теория государства и права. Учебное пособие. – Т., 2010. – С. 62.

кичик тизими сифатида эмас, балки хусусий ҳуқуқнинг “чет эл элементи билан мураккаблашган” муносабатлар алоҳида гуруҳини тартибга солишга қаратилган кичик тизими сифатида қараш ўринлидек туюлиши мумкин. Агар унинг номланишида “хусусий” атамаси қўлланилганлигини эътиборга оладиган бўлсак, мазкур ёндашув янада ҳам асослидек кўринади. Бироқ, бизнинг фикримизча, халқаро хусусий ҳуқуқ, ўз номидан қатъий назар, хусусий тусдаги муносабатлар билан бир қаторда, айрим бошқа турдаги муносабатларни ҳам ўз ичига олади ва тартибга солади. Хусусан, халқаро фуқаролик процесси соҳасидаги муносабатларни мисол қилиб келтириш мумкин. Гарчи ушбу муносабатлар оммавий муносабатлардан фарқ қилса-да, хусусий муносабатлар сифатида қаралиши мумкин эмас. Халқаро хусусий ҳуқуқ предмети оммавий муносабатларни киритиш билан боғлиқ бундай зиддиятларни ҳал этиш мумкин. Бизнингча, ҳуқуқ кичик тизимларини шакллантириш турли даражаларда амалга оширилиши мумкин. Агар ўз вақтида ҳуқуқ дуализми (уни хусусий ва оммавийга ажратиш) учун асослар пайдо бўлган экан, бошқа хил таснифлар учун ҳам асослар юзага келиши мумкин, деган фикрни билдириш ўринлидир.

Ўзбекистон Республикаси ҳуқуқининг кичик тизими сифатида қараладиган халқаро хусусий ҳуқуқ қисман хусусий, қисман – оммавий ҳуқуқдан таркиб топади. Мазкур кичик тизимнинг ҳуқуқий тартибга солиш предмети сифатида, бир томондан, фуқаролик, оилавий, меҳнат муносабатлари, бошқа томондан эса – халқаро фуқаролик процесси ва халқаро тижорат арбитражи доирасида юзага келувчи муносабатлар амал қилади. Ушбу кичик тизимнинг предмети унинг комплекслиги, шунингдек унинг “соҳаларусти” мақомига эга эканлиги акс эттиради. Шу нуқтаи назардан оммавий ва хусусий ҳуқуқ, моддий ва процессуал ҳуқуқ чегаралари қай даражада ҳаракатчан бўлса, ўзгариб турса халқаро хусусий ҳуқуқнинг чегараси ҳам шу даражада ҳаракатчан ва ўзгариб боради. Масалан, аксарият ҳолларда муайян ҳуқуқ нормаси оммавий ёки хусусий ҳуқуққа қарашли эканлигини аниқ айтиш мумкин эмас. Айрим ҳолларда нормани процессуал ёки моддий нормалар тоифасига киритиш жиддий қийинчилик туғдиради (айниқса, процессуал норма моддий манбада ифодаланган ҳолда). Шунга ўхшаш ҳолат халқаро хусусий ҳуқуққа ҳам ҳосдир. Бизнингча, бу табиий ҳолат ҳисобланади ва жонли, фаол, ҳаракатчан ҳодиса сифатидаги ҳуқуқий материянинг моҳиятини акс эттиради. Бундан ташқари, моҳиятан ҳуқуқ яхлит ҳодиса эканлигини ҳам эътибордан соқит қилмаслик керак. Табиийки, ҳар қандай тизимда бўлганидек, унда ҳам ички бирлик белгилари ва ўзига хос жиҳатлар кузатилади. Бироқ оптимал ҳуқуқий тартибга солиш механизмларини шакллантириш жараёни одатдаги таснифлаш рукнлари ва мезонлари тўғрисидаги тасаввурлар билан доим ҳам мос келмайдими. Айтиш мумкин, ҳалқаро хусусий ҳуқуқ доираси кенгайиши ёки аксинча, тарайиши мумкин<sup>1</sup>.

Ўзбекистон Республикаси ҳуқуқининг кичик тизими сифатидаги халқаро хусусий ҳуқуқнинг бошқа норматив-ҳуқуқий тузилмалар билан ўзаро нисбати

тўғрисидаги масалани кўриб чиқаётганда, энг аввало, фуқаролик, меҳнат ва оила ҳуқуқига, шунингдек тегишли процессуал соҳалар (фуқаролик ва арбитраж процессуал ҳуқуқи)га эътибор бериш зарур. Бизнингча, ушбу ҳуқуқий соҳалар халқаро хусусий ҳуқуққа нисбатан мустақил мақомга эга. Уларнинг ўртасида асосий чегара – муносабатнинг чет эл давлати ҳуқуқий тизими (ҳуқуқий тизимлари) билан алоқаси мавжудлиги белгисига кўра ўтказилади. Шу билан бирга, ҳуқуқ тизими ва қонунчилик тизими сингари ҳодисаларни ҳам фарқлаш зарур. Шу маънода халқаро хусусий ҳуқуқ нормалари фуқаролик, меҳнат ва оила ҳуқуқига доир қонун ҳужжатларида ифодаланиши мумкин. Умуман олганда, бундай вазият бугунги кунда ҳам кузатилади. Масалан, Ўзбекистон Республикаси Фуқаролик кодексининг VI бўлими, Ўзбекистон Республикаси Оила кодексининг VIII бўлими чет эл элементи билан мураккаблашган муносабатларни тартибга солишга йўналтирилган нормалардан таркиб топган. Табиийки, ушбу масалани кўриб чиқаётганда ҳуқуқ яхлит ва ягона эканлигини, ҳуқуқнинг бир-бирига яқин турадиган турли таркибий бўлинмалари айрим ўхшаш жиҳатларга эга бўлиши мумкинлигини ёдда тутиш лозим. Халқаро хусусий ҳуқуқ ва фуқаролик ҳуқуқи ўртасида бундай ўхшашликни, масалан, диспозитивлик ҳодисасида кузатиш мумкин. Худди шундай фикрни айрим базавий тушунчалар тўғрисида ҳам айтиш мумкин. Масалан, “шартнома” категориясини олайлик. Ўзбекистон Республикаси халқаро хусусий ҳуқуқи муносабатларни тартибга солишда ўз “шартнома” тушунчасига умуман олганда эга эмас ва фуқаролик ҳуқуқининг маълум ишланмаларидан фойдаланади.

Халқаро хусусий ҳуқуқ тизими (ички тузилиши) муаммоси бугунги кунда энг мураккаб ва баҳсли муаммолардан бири ҳисобланади<sup>2</sup>. Халқаро хусусий ҳуқуқ тизими тўғрисидаги масала халқаро хусусий ҳуқуқ мақоми тўғрисидаги масала билан узвий боғлиқ. Аслини олганда, агар халқаро хусусий ҳуқуқ фуқаролик ҳуқуқининг таркибий қисми сифатида эътироф этилса, унинг таркибидаги соҳаларни фарқлаш ўринли бўлмас эди, чунки бу ҳуқуқий материяни тузишнинг асосий ва кенг эътироф этилган тамойилларини бузган бўлар эди. Шу маънода Ўзбекистон Республикаси ҳуқуқининг кичик тизими сифатидаги халқаро хусусий ҳуқуқ нима, деган саволга аниқ жавоб бериш зарур.

Халқаро хусусий ҳуқуқ фанида кўриб чиқилаётган муаммо хусусида турли нуқтаи назарлар илгари сурилган. Масалан, Л.А.Лунц ушбу масалани халқаро хусусий ҳуқуқ фани тўғрисидаги масалага татбиқан ўрганган. Бироқ муаллифнинг тадқиқотларида фан тизими ва норматив тузилма сифатидаги халқаро хусусий ҳуқуқ тизими масалалари, бизнингча, маълум даражада ҳамоҳангдир. Муаллиф тақлиф қилган халқаро хусусий ҳуқуқ предмети базавий таърифи (“ҳуқуқ соҳаси ва ҳуқуқшунослик соҳаси сифатидаги

<sup>1</sup> Волова Л.И. Переосмысление юридической природы международного частного права в новых условиях // Северо-Кавказский юридический вестник. – 1998. – №4. – С. 58.

<sup>2</sup> Ҳуқуқ тизими муаммоси ҳақида қаранг: Одилқориев Х.Т., Якубов Ш.У. Миллий ҳуқуқ тизими ва ҳуқуқий қадриятлар. – Т., 2011., Таджиханов Б.У. Ўзбекистон Республикаси ҳуқуқий тизимида демократик ислохотлар. – Т., 2005., Ҳайитбоев Ф. Ўзбекистон миллий ҳуқуқ тизимининг шаклланиши. – Т., 2006., Байтин М.И., Петров Д.Е. Система права: к продолжению дискуссии // Государство и право. 2003. - № 4; Мицкевич А.В. Система права и система законодательства: развитие научных представлений // Проблемы современного гражданского права: сб. ст. / отв. ред. В. Н. Литовкин, В. А. Рахмилович. – М., 2000.

халқаро хусусий ҳуқуқ...”) шундай ҳулосага келиш имконини беради<sup>1</sup>. Л.А.Лунц халқаро хусусий ҳуқуқнинг умумий қисмини фарқлаган ва унга халқаро хусусий ҳуқуқ умумий доктриналарини ва халқаро хусусий ҳуқуқ учун умумий аҳамиятга эга бўлган нормалар ёки институтларни киритган<sup>2</sup>. Махсус қисмга муаллиф қуйидагиларни киритишни таклиф қилади: а) чет элликларни ва чет эл юридик шахсларини; хорижий элемент иштирокидаги фуқаролик-ҳуқуқий муносабатлар субъекти сифатидаги давлатни; фуқаролик муносабатларининг субъектлари сифатидаги халқаро ташкилотларни; б) халқаро хусусий ҳуқуқдаги мулк ҳуқуқини; в) халқаро хусусий ҳуқуқдаги мажбуриятларни; г) халқаро хусусий ҳуқуқдаги “мутлак” ҳуқуқларни; д) ворислик ҳуқуқининг коллизия масалаларини; е) оила ҳуқуқининг коллизия масалаларини; ж) чет эл элементи иштирокидаги меҳнат муносабатларига доир масалаларни; з) халқаро фуқаролик процесси масалаларини<sup>3</sup>.

Г.Ю.Федосеева халқаро хусусий ҳуқуқ тизими масалаларини тадқиқ этар экан, унинг норматив таркиби тўғрисидаги масалани ёритади. “Халқаро хусусий ҳуқуқнинг норматив таркиби, - деб ёзади у, - соҳа тузилишини акс эттиради ва қуйидагиларни ўз ичига олади: 1) давлат томонидан бир томонлама тартибда қабул қилинган (миллий) ҳамда халқаро шартномаларда ифодаланган (халқаро) коллизия-ҳуқуқий нормаларни; 2) халқаро шартномалар доирасида бирхиллаштирилган моддий-ҳуқуқий нормаларни”<sup>4</sup>.

Халқаро хусусий ҳуқуқ тизими тўғрисидаги масала мураккаб ва баҳслидир. Шу маънода биз Л.П.Ануфриеванинг қуйидаги фикрига қўшилаемиз: “Халқаро хусусий ҳуқуқни унинг норматив таркиби нуқтаи назаридан кўриб чиқиш айнан тизим билан, яъни муайян ҳуқуқий институтлар мавжудлиги (ёки мавжуд эмаслиги) ва уларнинг яхлит тузилма элементлари сифатидаги ўзаро нисбати билан боғлиқ бўлган айрим муҳим масалаларнинг ечимини топиш имконини бермайди”<sup>5</sup>.

Халқаро хусусий ҳуқуқ тизимини тадқиқ этиш учун бир қатор анъанавий категориялар мавжуд: кичик тизим, соҳа, кичик соҳа, институт, кичик институт. Ҳуқуқ соҳаси масаласи ҳуқуқ назариясида ва соҳавий фанлар доирасида кўп бора тадқиқ этилган. Жумладан, ҳуқуқ соҳалари хусусида С.С.Алексеев шундай деб ёзади: “Ҳуқуқ соҳалари – миллий ҳуқуқ таркибий тузилмасининг энг йирик, марказий бўғинлари. Улар ўзнинг теран иқтисодий, ижтимоий-сиёсий мазмунига кўра алоҳида, ўзига хос ҳуқуқий тартибга солишни талаб қиладиган асосий, сифат жиҳатидан ўзига хос бўлган ижтимоий муносабатларни қамраб олади. Шунга мос равишда ҳуқуқ соҳаларига шу нарса хоски, улар ҳуқуқий тартибга солиш махсус юридик режимларини таъминлайди”<sup>6</sup>. Энг сўнгги

тадқиқотларида муаллиф ҳуқуқ соҳасини “ҳуқуқ тизимининг ҳуқуқий тартибга солиш махсус режими билан фарқ қиладиган ва турдош ижтимоий муносабатларнинг бутун бир қисмларини қамраб оладиган марказий бўлинмаси” сифатида тавсифлайди<sup>7</sup>.

А.В.Поляков ҳуқуқ соҳалари тўғрисидаги масалани кўриб чиқар экан, шундай деб ёзади: “Ҳуқуқ соҳаси (аниқроқ айтганда, ҳуқуқ нормалари соҳаси) деганда аксарият ҳолларда ижтимоий муносабатларнинг сифат жиҳатидан турдош гуруҳини махсус тартибга солувчи ҳуқуқий нормалар йиғиндиси тушунилади”<sup>8</sup>.

Ҳуқуқий соҳа тушунчаси одатда норматив материалнинг йирик, барқарор блокларини акс эттиради. Ҳуқуқий соҳа категориясига кичик тизим сифатидаги халқаро хусусий ҳуқуқнинг турли таркибий элементларига татбиқан назар ташласак, ушбу тушунчадан халқаро хусусий ҳуқуқнинг ички тузилишини тавсифлаш учун фойдаланишнинг мақсадга мувофиқлиги тўғрисидаги масала юзага келади. Л.П.Ануфриева таъкидлаб ўтганидек, “ҳуқуқ соҳаларини шакллантириш учун муайян асослар мавжуд бўлиши лозим”<sup>9</sup>. Дарҳақиқат, халқаро хусусий ҳуқуқнинг “меҳнат ҳуқуқи” элементини тадқиқ этиш унинг соҳа мақомини эътироф этиш учун асослар йўқлигини кўрсатади. Хусусан, мазкур масалаларга бағишланган норматив-ҳуқуқий ҳужжат мавжуд эмас, мазкур муносабатлар гуруҳини тартибга солишнинг барқарор асослари вужудга келмаган ва ҳ.к. Халқаро хусусий ҳуқуқнинг “оила ҳуқуқи” сегменти бошқача қўринишга эга, бироқ, бунда ҳам қайд этилган мақомни тан олиш учун асосларни кўрмаймиз. Бундан ташқари, халқаро хусусий ҳуқуқнинг юқорида келтирилган қисмларига ҳуқуқ соҳаси мақомининг берилиши уларнинг ўртасида сезиларли даражада фарқлар мавжудлигини англатарди (масалан, ижтимоий муносабатларга ҳуқуқий таъсир кўрсатиш усуллари ва предметида). Бироқ, бундай фикр юритиш ўз асосига эга эмас, чунки халқаро хусусий ҳуқуқ доирасида уларнинг ўхшаш жиҳатлари кўпроқ ва ўз навбатида ушбу ўхшашликлар уларни халқаро хусусий ҳуқуқ доирасида шаклланиши учун бирлаштирувчи асос бўлиб хизмат қиладди.

Халқаро хусусий ҳуқуқ тизимини тавсифлаш мақсадлари учун ҳуқуқ назариясидаги ҳуқуқий институт тушунчаси улкан салоҳиятга эга. М.А.Ахмедшоевнинг фикрича, ҳуқуқ институти ҳуқуқий нормаларнинг алоҳида гуруҳи бўлиб, у ижтимоий муносабатларнинг муайян турини тартибга солади<sup>10</sup>. Ҳуқуқий институт “турдош ижтимоий муносабатларни тартибга соладиган ва сифат жиҳатидан ягоналик билан ажралиб турадиган” ҳуқуқий нормаларнинг муайян йиғиндисини ўзида ифодалайди<sup>11</sup>. С.С.Алексеев ҳуқуқий институт тушунчасини тадқиқ этар экан, улар (институтлар) “ушбу турдаги ижтимоий муносабатларнинг муайян қисмини: уларнинг айрим турларини, айрим турдаги муносабатларнинг умумий

<sup>1</sup> Лунц Л.А. Курс международного частного права: В 3 т. Т.1 – М., 2002. – С. 21.

<sup>2</sup> Ўша ерда. – 39-б.

<sup>3</sup> Ўша ерда. – 38–39-б.

<sup>4</sup> Федосеева Г.Ю. Международное частное право: Учебник. – М., 1999. – С. 59.

<sup>5</sup> Ануфриева Л.П. Соотношение международного публичного и международного частного права: правовые категории. – М., 2002. – С. 138-139.

<sup>6</sup> Алексеев С.С. Общая теория права: в 2 т. Т. 1. – М., 1981. – С. 244-245.

<sup>7</sup> Алексеев С.С. Право: азбука – теория – философия: Опыт комплексного исследования. – М., 1999. – С. 44.

<sup>8</sup> Поляков А.В. Общая теория права: курс лекций. – СПб., 2001. – С. 494.

<sup>9</sup> Ануфриева Л.П. Соотношение международного публичного и международного частного права: правовые категории. – М., 2002. – С. 141.

<sup>10</sup> Давлат ва ҳуқуқ назарияси. – Т., 2000. – 314-315-б.

<sup>11</sup> Теория государства и права. Под ред. А.С.Пиголкина. – М., 2005. – С. 355.

томонини, уларнинг элементларини ва ҳоказоларни тартибга солиш учун мўлжалланганлиги<sup>1</sup>ни таъкидлайди<sup>1</sup>.

Айрим муаллифларнинг қайд этишича, “ҳуқуқ соҳаси сингари, ҳуқуқий институт асосини ҳам турдошлик белгиси билан бирлаштирилган ижтимоий муносабатлар ташкил этиши лозим”<sup>2</sup>. Ҳуқуқий институтнинг моҳияти тўғрисидаги масалани тадқиқ этишга яқун ясар экан, В.С.Якушев шундай деб қайд этади: “Ҳуқуқий институт – бу мазкур ҳуқуқ соҳасининг предмети доирасида муайян, нисбатан мустақил ижтимоий муносабатни, шунингдек у билан боғлиқ бўлган ҳосила муносабатларни тартибга солишга қаратилган нормаларнинг қонунга асосланган йиғиндиси”<sup>3</sup>. Умуман олганда, биз мазкур ёндашувга қўшилаемиз. Дарҳақиқат, ҳуқуқ соҳаларини ҳам, ҳуқуқий институтларни ҳам шакллантириш учун моддий асос сифатида ижтимоий муносабатлар (предмет) амал қилиши лозим, бироқ бунда, юқорида айтиб ўтилганидек, ҳуқуқ тизимида норматив блокларни шакллантиришда уларни тартибга солиш тартиби (метод)ни ҳам эътиборга олиш зарур.

Ҳуқуқий институт тушунчасидан халқаро хусусий ҳуқуқнинг “меҳнат ҳуқуқи” қисмига нисбатан фойдаланиш мумкин. Уни ҳуқуқ тизимидаги (институтга қараганда) йирикроқ тузилма сифатида эътироф этиш учун меҳнат қонунчилиги даражасида меҳнат муносабатлари масалаларига бағишланган махсус бўлим назарда тутилмайди, ҳуқуқий тартибга солишнинг лозим даражада мустақиллиги ва етарлилиги ҳам мавжуд эмас. Айни вақтда, халқаро хусусий ҳуқуқнинг қолган таркибий элементлари, бизнинг назаримизда, ҳуқуқий институт доирасидан четга чиқади. Масалан, унинг таркибий элементларидан бири – халқаро фуқаролик процессини олайлик. У низоларни суд йўли билан ҳал этишда юзага келувчи муносабатларни тартибга соладиган йирик норматив тузилма ҳисобланади. Ушбу нормалар гуруҳи доирасида ўз мустақил институтлари мавжуд. Улар жумласига, масалан, хорижий суд қарорларини тан олиш ва ижро этиш институти киради. Ушбу институт ҳам моддий, ҳам норматив асосларга эга (чунки, мазкур муносабатлар низони тартибга солиш жараёнида муҳим босқич ҳисобланади, шунингдек Ўзбекистон Республикаси ҳуқуқининг тегишли ички манбаларида у таркибий жиҳатдан ажратилган, ушбу мавзуга бағишланган соҳавий халқаро шартномалар мавжуд). Оилавий муносабатларга таъсир кўрсатадиган, чет давлат ҳуқуқи билан алоқани намоён этадиган нормалар ҳам халқаро хусусий ҳуқуқ тизимида ҳуқуқий институтдан йирикроқ норматив тузилмани ташкил этади. Халқаро хусусий ҳуқуқ доирасида таркибий жиҳатдан алоҳида ажратилган элементлар мавжудлигини ҳам кузатиш мумкин. Бунга трансчегаравий фарзандликка олиш институти мисол бўлиши мумкин. Халқаро хусусий ҳуқуқнинг “фуқаролик ҳуқуқи” элементига келсак, у ҳуқуқий институтдан фарқ қиладиган мақомга эга эканлиги аксиома ҳисобланади. Унинг таркибида сон жиҳатидан катта ва сифат жиҳатидан турли хил бўлган норматив тузилмалар мавжудлигини кузатиш мумкин.

Ушбу норматив тузилмаларнинг ўзи ҳуқуқий институт мақомига эга: булар халқаро олди-сотди муносабатлари, турли хил транспорт муносабатлари, ворислик муносабатлари, чет эл инвестицияларининг хусусий ҳуқуқий мақоми ва ҳоказоларни тартибга солишга бағишланган нормалар. Ушбу масалаларнинг барчасини биргина ҳуқуқий институт доирасига сиғдириш мумкин эмас.

Бизнинг назаримизда, тизим сифатидаги халқаро хусусий ҳуқуқнинг юқорида кўрсатилган асосий таркибий қисмлари (фуқаролик, оила ҳуқуқи ва процессуал ҳуқуқ) халқаро хусусий ҳуқуқнинг кичик соҳалари ҳисобланади. Ушбу тузилмаларга соҳалар сифатида қараш учун етарли асослар мавжуд эмас. Шу билан бир вақтда, халқаро хусусий ҳуқуқда улар ҳеч шак-шубҳасиз ҳуқуқий институтларга қараганда йирикроқ тузилмалар ҳисобланади. Шу маънода уларга нисбатан кичик соҳа тушунчасини қўллаш мақсадга мувофиқдир<sup>4</sup>. Ўз навбатида, халқаро хусусий ҳуқуқнинг “фуқаролик” компонентини ҳам турли асосларга кўра таркибий элементларга ажратиш мумкин. Халқаро хусусий ҳуқуқ доирасида, масалан, “умумий фуқаролик” ва “тадбиркорлик” муносабатлари гуруҳларини фарқлаш мумкин. Ижтимоий муносабатларнинг ушбу гуруҳларидан ҳар бирини тартибга солиш ўз хусусиятига эга. Ушбу хусусият, масалан, шунда ифодаланадики, тадбиркорлик муносабатларидан келиб чиқадиган талаблар бўйича чет эл ҳуқуқи мазмунини исбот қилиш мажбурияти суд томонидан тарафлар зиммасига юкланиши мумкин.

Шунга ўхшаш фикрлар халқаро тижорат арбитражига ҳам тегишли. Бизнингча, унинг мақоми ва фаолиятини тартибга солувчи нормалар йиғиндиси ҳуқуқий институт доирасидан ташқарига чиқади. Халқаро тижорат арбитражининг мавжудлиги туфайли юзага келувчи муносабатлар халқаро хусусий ҳуқуқнинг бошқа таркибий элементларидан сезиларли даражада фарқланади. Халқаро тижорат арбитражининг миллий ҳуқуқий тизимдан “мустақиллиги” ҳамда унинг алоҳида ташқи иқтисодий йўналтирилганлиги ўзига хос хусусиятлари сирасига киради. Тегишли нормаларни халқаро хусусий ҳуқуқнинг кичик соҳаси сифатида алоҳида ажратиш учун асослар объектив ҳуқуқ даражасида ҳам мавжуд. Бундай асослар сифатида мазкур муносабатларни тартибга солишга махсус қаратилган норматив-ҳуқуқий ҳужжат, шунингдек тегишли халқаро шартномаларнинг мавжудлиги тан олинади.

Халқаро хусусий ҳуқуқ тизими тўғрисидаги масала таҳлилини Ўзбекистон Республикаси ҳуқуқий тизими учун аъёнавий бўлган норматив материалнинг пандект тузилишига назар ташлаш билан давом эттириш, бизнингча, ўринлидир. Пандект асослари (хусусан – умумий ва махсус нормаларни фарқлаш) халқаро хусусий ҳуқуқ доирасида айниқса яққол намоён бўлади. Шунга мос равишда халқаро хусусий ҳуқуқда унинг предметини ташкил этувчи муносабатлар гуруҳларининг барчасини бирлаштирувчи нормаларни ўз ичига олган умумий

<sup>1</sup> Алексеев С.С. Структура советского права. – М., 1975. – С. 119.

<sup>2</sup> Якушев В.С. О понятии правового института // Правоведение. 1970. - № 6. – С.

<sup>3</sup> Ўша ерда. – 66-б.

<sup>4</sup> Замонавий халқаро хусусий ҳуқуқ фанининг юқорида келтирилган таркибий қисмларига нисбатан “кичик соҳа” категориясини (унинг “меҳнат ҳуқуқи” элементига татбиқан эса “институт” категориясини) қўлланиши Л.П.Ануфриева томонидан ривожлантирилмоқда. Қаранг: Ануфриева Л.П. Соотношение международного публичного и международного частного права: правовые категории. – М., 2002. – С. 131–158.

қисми фарқлаш мумкин. Булар қаторига, масалан, ФК 1168-моддасида шахсларнинг ҳуқуқ лаёқати тўғрисида белгиланган нормаларни (шахсий қонун – *lex personalis* даражасида), шунингдек 1164-моддада назарда тутилган оммавий тартиб тўғрисидаги изоҳга доир нормаларни киритиш мумкин. Ўз навбатида, халқаро хусусий ҳуқуқнинг махсус (алоҳида) қисми юқорида кўрсатилган кичик соҳаларнинг элементларидан ташкил топади. Яна шуни ҳам қайд этиб ўтиш лозимки, пандект асослари ўзини кичик соҳалар даражасида ҳам намоён этади. Ушбу кичик соҳаларнинг умумий қисми халқаро хусусий ҳуқуқнинг умумий қисмига тегишли (шунга ўхшаш ҳолат, масалан, фуқаролик ҳуқуқида мажбурият қисмининг умумий қисми билан боғлиқ вазиятда кузатилади). Ҳар бир кичик соҳа махсус қисмининг мазмуни унинг тартибга солиш предмети хусусияти билан белгиланади. Масалан, фуқаролик ҳуқуқи кичик соҳасида махсус қисмга айрим турдаги шартномалар (масалан, халқаро олди-сотди, халқаро молиявий лизинг шартномалари)ни тартибга солувчи нормаларни киритиш мумкин. Оила ҳуқуқи кичик соҳасининг махсус қисми никоҳга кириш, алимент мажбуриятлари, болалар ва ота-она ўртасидаги муносабатлар (табиийки, ушбу муносабатлар турли давлатларнинг ҳуқуқий тизимлари билан боғлиқ бўлган ҳолда) сингари масалаларни ўз ичига олади. Юрисдикцион муносабатларда махсус қисм чет эл судлари (арбитражлари) қарорларини тан олиш ва ижро этиш масалалари, *lis alibi pendens* институти ва ҳоказолардан иборат.

Бизнинг назаримизда, халқаро хусусий ҳуқуқда халқаро транспорт ҳуқуқи ёки халқаро тижорат ҳуқуқи муайян функционал бўлинмалар ҳисобланади. Халқаро транспорт ҳуқуқи тўғрисида сўз юритилган ҳолда, уни ҳар доим ҳам ҳуқуқ соҳаси сифатида фарқлаш назарда тутилмайди. Ушбу атама билан махсус муносабатлар гуруҳини тартибга солувчи нормаларнинг муайян йиғиндиси ифодаланади.

Шундай қилиб, халқаро хусусий ҳуқуқ тизимини қуйдагича шакллантириш мумкин. Авваламбор, фуқаролик ва оилавий муносабатларни, халқаро фуқаролик процесси ва халқаро тижорат арбитражи фаолияти муносабати билан юзага келувчи муносабатларни тартибга солувчи йирик кичик соҳалар мавжуд. Меҳнат муносабатларини тартибга солувчи нормалар ҳозирча кичик соҳани ташкил қилмайди, чунки бугунги кунда бунинг учун зарурий асослар пайдо бўлмаганлиги туфайли уларга шу номдаги ҳуқуқий институт сифатида қараш мақсадга мувофиқ. Халқаро хусусий ҳуқуқнинг юқорида кўрсатилган кичик соҳалари доирасида уларнинг ўз институтлари фарқланади. Фуқаролик муносабатларини тартибга солувчи кичик соҳада, шу жумладан, халқаро олди-сотди шартномалари, деликт, кондикцион мажбуриятлар институтларини фарқлаш мумкин. Оилавий муносабатларни тартибга солувчи кичик соҳада трансчегаравий фарзандликка олиш, турли давлат фуқаролари ўртасида никоҳ тузиш институтларини фарқлаш мумкин. Халқаро фуқаролик процессида, масалан, чет эл суд қарорларини тан олиш ва ижро этиш, процессда чет эллик шахсларнинг ҳуқуқий ҳолати, чет эл судларининг суд топшириқларини бажариш институтларини фарқлаш мумкин.

Шуни қайд этиб ўтиш лозимки, халқаро хусусий ҳуқуқ тизими – фаол ва ўзгарувчан ҳодиса. Ҳуқуқий тартибга солиш жараёнининг ривожланиши ва янги

элементлар билан бойишига қараб халқаро хусусий ҳуқуқнинг ички тузилиши ҳам ўзгариб боради.

**Аннотация:** мақолада муаллиф томонидан халқаро хусусий ҳуқуқнинг ҳуқуқ тизимидаги ўрнига доир назарий масалалар таҳлил қилинган. Маъюланнинг асосий қисмида Ўзбекистон Республикаси ҳуқуқининг кичик тизими сифатидаги халқаро хусусий ҳуқуқнинг бошқа норматив-ҳуқуқий тузилмалар билан ўзаро нисбати кўрсатиб ўтилган.

Муаллиф фикрига кўра ҳуқуқий тартибга солиш жараёнининг ривожланиши ва янги элементлар билан бойишига қараб халқаро хусусий ҳуқуқнинг ички тузилиши ҳам ўзгариб боради.

**Калит сўзлар:** халқаро хусусий ҳуқуқ, трансчегаравий муносабатлар, коллизия, коллизиян норма, халқаро муносабат.

**Аннотация:** в статье автором рассмотрены некоторые теоретические вопросы, связанные с определением места международного частного права в системе права. В основной части статьи раскрыто соотношение международного частного права, как малой системы права Республики Узбекистан с другими нормативно-правовыми структурами.

**Ключевые слова:** международное частное право, транснациональные отношения, коллизия, коллизиян-ная норма, международные отношения.

**Annotation:** In the article the author considered some theoretical questions connected with definition of a place of the international private law in the law system. In the main part of the article it is revealed the ratio of the international private law as small legal system of the Republic of Uzbekistan with other standard and legal structures.

**Key words:** international private law, transnational relations, conflict, conflict norms, international relations.

#### Фойдаланилган адабиётлар рўйхати:

1. Алексеев С.С. Право: азбука – теория – философия: Опыт комплексного исследования. – М., 1999.
2. Ануфриева Л.П. Соотношение международного публичного и международного частного права: правовые категории. – М., 2002.
3. Алексеев С.С. Общая теория права: в 2 т. Т. 1. – М., 1981.
4. Алексеев С.С. Структура советского права. – М., 1975.
5. Алексеев С.С. Право: азбука – теория – философия: Опыт комплексного исследования. – М., 1999.
6. Байтин М.И., Петров Д.Е. Система права: к продолжению дискуссии // Государство и право. 2003. - № 4.
7. Давлат ва ҳуқуқ назарияси. – Т., 2000.
8. Волова Л.И. Переосмысление юридической природы международного частного права в новых условиях // Северо-Кавказский юридический вестник. – 1998. – №4. – С. 58.
9. Жавлиев Н.Б. Теория государства и права. Учебное пособие. – Т., 2010.
10. Кудашкин В.В. Международное частное право в системе социально экономических отношений общества // Государство и право. – 2004. – №7. – С. 64.
11. Лебедев С.Н. О природе международного частного права // Советский ежегодник международного частного права. – М., 1979. – С. 64.
12. Лунц Л.А. Курс международного частного права: В 3 т. Т.1 – М., 2002.
13. Мицкевич А.В. Система права и система законодательства: развитие научных представлений // Проблемы со-

временного гражданского права: сб. ст. / отв. ред. В. Н. Литовкин, В. А. Рахмилович. – М., 2000.

14. Одилокриев Х.Т., Якубов Ш.У. Миллий ҳуқуқ тизими ва ҳуқуқий қадриятлар. – Т., 2011.

15. Перетерский И.С., Крылов С.Б. Международное частное право. – М., 1959.

16. Поляков А.В. Общая теория права: курс лекций. – СПб., 2001.

17. Таджиханов Б.У. Ўзбекистон Республикаси ҳуқуқий тизимида демократик ислохотлар. – Т., 2005.

18. Теория государства и права. Под ред. А.С.Пиголкина. – М., 2005.

19. Федосеева Г.Ю. Международное частное право: Учебник. – М., 1999.

20. Ҳайитбоев Ф. Ўзбекистон миллий ҳуқуқ тизимининг шаклланиши. – Т., 2006.

21. Якушев В.С. О понятии правового института // Правоведение. 1970. - № 6.

**О.Т.Ҳазратқулов**  
**ТДЮУ “Халқаро тижорат (хусусий) ҳуқуқи”**  
**кафедраси доценти, ю.ф.н.**

### **ХАЛҚАРО ХУСУСИЙ ҲУҚУҚДА ҚЎЛЛАНИЛАДИГАН ҲУҚУҚНИ ТАНЛАШ ВА КОЛЛИЗИОН БОҒЛОВЧИЛАРНИ ЯНАДА ТАКОМИЛЛАШТИРИШ МАСАЛАЛАРИ**

Мамлакатимизнинг барқарор ривожланиш йўлида амалга оширилаётган ислохотлар доирасида суд-ҳуқуқ соҳасини янада эркинлаштириш бугунги кунда алоҳида ўринга эга. Мазкур жараён ҳуқуқий давлат ва кучли фуқаролик жамиятини қуриш мақсади билан чамбарчас боғлиқ бўлиб, ривожланиб бораётган замон талаблари шуни тақозо этмоқда.

Президентимиз И.Каримов таъкидлаганларидек, “Жаҳон миқёсида глобаллашув ва рақобат тобора кучайиб бораётган бугунги замонда биз дунёда юз бераётган туб ўзгаришлар жараёнида эгаллаб турган ўрнимизни ҳолисона ва танқидий баҳолашимиз, тобора кучайиб бораётган ҳаёт талабларига жавоб беришимиз, кечаётган давр билан ҳамқадам бўлишимиз шарт”<sup>1</sup>.

Ўз тараққиёт йўлимининг ҳуқуқий асосларини янада такомиллаштириш борасида ҳар бир ҳуқуқ соҳасига нисбатан бўлгани каби халқаро хусусий ҳуқуққа ҳам эътибор кучайди. Буни биринчи навбатда мазкур ҳуқуқ соҳасини чуқур ўрганишга эҳтиёж туғилганлиги билан изоҳлаш мумкин. Бундай эҳтиёж эса мустақилликдан сўнг чет эл элементи билан мураккаблашган мулкӣ, оилавий, меҳнат ва бошқа тадбиркорлик муносабатларнинг ривожланиб бораётгани билан боғлиқ.

Халқаро хусусий ҳуқуқнинг ривожланиши халқаро ҳамкорлик асосида амалга ошади ва амалий ҳаракатларни талаб этади. Мамлакатимизда халқаро хусусий ҳуқуқ доирасида ҳуқуқ ижодкорлиги ва ҳуқуқни қўллаш амалиётининг ривожланиши учун олиб борилаётган саъй-ҳаракатлар айнан шу мақсадга йўналтирилганлигини таъкидлаш мумкин.

Чет эл элементи билан мураккаблашган халқаро хусусий муносабатларнинг тартибга солиниши, турли давлатлар халқаро хусусий ҳуқуқ нормаларининг ўзаро мувофиқ тарзда қўлланилиши халқаро хусусий ҳуқуқ назарий қоидаларининг батафсил ишлаб чиқилиши билан бевосита боғлиқ.

Халқаро хусусий ҳуқуққа оид адабиётларда “ҳуқуқ коллизияси” тушунчаси халқаро хусусий ҳуқуқнинг энг муҳим масалаларидан бири сифатида эътироф этилади. Умумий ҳолатда ҳуқуқ коллизияси айнаи бир масалага тааллуқли бўлган турли ҳуқуқ нормалари ўртасидаги зиддиятларни, қўлланиши кўзда тутилган ҳуқуқ мазмунининг фарқи ва нормаларнинг ўзаро тўқнашувини англатади.

Юридик зиддиятлар ва қонунчилик коллизиялари нафақат халқаро хусусий ҳуқуқ соҳасида, балки давлат ва ҳуқуқ назариясида ҳам тадқиқот объекти сифатида атрофлича ўрганилмоқда. Хусусан, давлат ва ҳуқуқ назариясида ҳам ўз ечимини топмай қолаётган

<sup>1</sup>Каримов И. Мамлакатимизда демократик ислохотларни янада чуқурлаштириш ва фуқаролик жамиятини ривожлантириш концепцияси: Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси Қонунчилик палатаси ва Сенатининг қўшма мажлисидаги маъруза. 2010 йил 12 ноябрь / – Тошкент.: “Ўзбекистон”, 2010. 6-б.